

Mielen virukset – meemiteoria ja pahuuden selittäminen

■ Matti Kamppinen

Jokelan, Kauhajoen ja Norjan joukkosurmien myötä monialainen riskianalyysi ja uhkiin varautuminen on tullut esille, ja samalla on korostunut se, etteivät poliittiset tai virkamiespäättäjät ymmärrä riittävästi kulttuuristen resurssien ja mallien dynamiikkaa. Yksittäinen syrjäytyneet ja ongelmainen joukkosurmaaja kanavoi tunteensa toimintaan vasta saatuaan sopivat kulttuuriset mallit käyttöönsä, jotka kertovat mitä tehdä, missä ja millä tavalla.

On lukuisia syrjäytyneitä nuoria miehiä, joiden kulttuuriset mallit ohjaavat toiminnan toiseen suuntaan, hiljaiseen nyhjöttämiseen ja vaikkapa sienestämiseen. Yksilön ominaisuudet eivät aina anna parasta ennustetta hänen toiminnastaan, vaan lisäksi tarvitaan yksilöä ohjaavien kulttuuristen mallien asiantuntemusta.

Kulttuurintutkija pahuuden asiantuntijana

Muinaisessa Kiinassa keisarin tärkein neuvonantaja oli keisarillinen kronografi eli aikain kuvaaja, jonka tehtävänä oli kertoa vallanpitäjille, milloin oli oikea aika sotia, kylvää tai juhlia. Nykyajan vallanpitäjät käyttävät hekin asiantuntijoita päätöksenteon tukena, ja erityisesti talouden, teknologian ja ympäristökysymysten asiantuntijoilla on käyttöä, heidän tietämyksensä kun liittyy juuri vallankäytön kannalta olennaisiin elämänalueisiin.

Kulttuuriset mallit tarkoittavat niitä merkitysjärjestelmiä joiden avulla me ihmiset suunnistamme tässä epävarmuuden maailmassa. Kulttuuriset mallit tarjoavat resursseja, jotka mahdollistavat ajattelun ja toiminnan. Pahuus

toimintamallina, motivaationa ja toiminnan lopputuloksena on kulttuuristen mallien tuotama sosiaalinen tosiasia. Ilman jaettuja merkityksiä ja niiden sisäistämistä toiminnan ohjeiksi ei myöskään olisi pahuutta. Kulttuuristen mallien ja muiden kulttuurin tarjoamien resurssien asiantuntijalla on periaatteessa hyvät välineet pahuuden selittämiseen.

Kulttuuristen mallien kopioituminen

Joukkosurmien ymmärtämisen ja niihin varautumisen kannalta tärkeä aihe on kulttuuristen mallien kopioituminen. Kulttuurintutkijat ovat jo pitkään tienneet, että kulttuuriset mallit pyrkivät runsastumaan geenien tai virusten tavoin, ne hakeutuvat otollisiin elatusalustoihin ja siirtyvät uusiin kantajiin (Honko 1981, 1985).

Kopioituvaa kulttuuripiirrettä tai mallia, kuten toimintatapaa, ajatusta, käsityötaitoa, ruokareseptiä tai muuta kulttuuriin kuuluvaa kopioituvaa yksikköä kutsutaan meemiksi (Blackmore 1999, Aunger 2000, Aunger 2002) Meemit ovat kulttuurisia replikaattoreita eli itsensä monistajia. Ne toimivat virusten tapaan infektoimalla kantajansa siten, että kantaja luo meemille mahdollisimman otolliset elinolosuhteet ja toisinaan myös edesauttaa meemin runsastumista uusissa kantajissa. Meemien ja kulttuuristen mallien lisäksi on puhuttu myös mielen viruksista (Brodie 1996, Lynch 1996), jolla ilmauksella on haluttu korostaa meemien omalakisuuutta, pyrkimystä runsastumiseen sekä meemin ja kantajan välisen suhteen rinnastamista geenien ja organismien väliseen suhteeseen. Siinä, missä organismit ovat geenien

itselleen rakentamia monistuskoneita, samoin ihminen kulttuurisena oliona on meemien elatusalusta ja monistuskone.

Joukkosurmista tekijöille oli tarjolla monia kopioituvia kulttuurisia resursseja: ideologia järjestelmiä ja niiden irrallisia palasia, vaatetus, musiikki, toimintatapa, episodin alku ja loppu. Joukkosurmien yhteydessä tekijän kantamat kulttuuriset resurssit ja niiden kompleksiset yhdistelmät herättivät lukuisia kysymyksiä: Kantaako ihmisvihan ideologia mukanaan toimintaohjeen? Miten musiikki toimii merkitysten säilöjänä? Onko aseharrastus sellaisenaan myötävaikuttava tekijä? Fundamentaalisin kysymys on kuitenkin se, miten meemit liikkuvat kantajasta toiseen.

Kasvatus ja muu enkulturaatio siirtää meemejä uusiin ihmisiin. Vanhemmat ja muut läheiset opastavat lapsia ajattelussa, toiminnassa ja kulttuuristen artefaktien käytössä.

Meemien runsastumiseen muussa kulttuurisessa oppimisessa vaikuttaa ainakin kolme seikkaa: ensinnäkin meemin sisältö, toiseksi elatusalustan ominaispiirteet eli ihmisen psykologia ja kolmanneksi meemien ekologinen ympäristö, eli millaisia luonnonolosuhteita tai kulttuurisia suodattimia on tarjolla.

Meemien sisältö

Vitsit ja taidot leviävät tehokkaasti, koska niille on aina ollut evolutiivinen tilaus. Vitsit lämmittävät ihmislajin suurta keskushermostoa ja tuovat hyvänolon tunnetta. Taidot ovat puolestaan elintärkeitä eloonjäämisen kannalta. Taitojen oppiminen sinänsä on ollut evolutiivisesti merkittävää, samalla on kehittynyt taito oppia seurauksiltaan niin hyviä kuin huonojakin tekniikoita. Kilpailevia meemejä tuhoavat meemit parantavat omia selviytymisen mahdollisuuksiaan. Vääräuskoisia tuhoavat meemipleksit eli mielen virusten kokoelmat ovat nekin tehokkaita leviämään. Jos meemipleksi, kuten kristinusko, sisältää ohjeen ”velhonaisen älä salli elää”, tämä edesauttaa kristinuskoon kuuluvien meemien runsastumista. Ihmisvihan meemi on helposti muistettavissa ja tarttuu helposti, koska se antaa vallan kaiken muun yli. Yhteisöön

kuuluminen ja sen ehdoilla toimiminen edellyttää, jos ei lähimmäisenrakkautta, niin ainakin toisten ihmisten sietämistä ja sopimusten kunnioittamista. Ihmisvihan meemi ohittaa tämän sopimuksenvaraisuuden ja antaa kuvitteellisen vallan niiden yli, jotka toimivat konventionaalisuuden ehdoilla. Joukkosurmaajien käyttämät kulttuuriset sisällöt ovat osin samanlaisia kuin esimerkiksi kristinuskon kannattajien käyttämät sisällöt: kristitty on erossa maallisen menon sopimuksista, mikä sellaisenaan toimii evidenssinä kannetun meemin totuudesta, koska meemi väittää juuri näin. Uhrautuva toiminta, tavanomaisista iloista kieltäytyminen ja joissakin tapauksissa itsetuhoon ajautuminen pyrkivät kertomaan, että ne sisällöt, joiden perusteella toimitaan, ovat aitoja, oikeita ja kopioimisen arvoisia. Aistinautunnoista, sosiaalisista suhteista ja yltäkylläisestä ravinnosta kieltäytyminen saa meidät aina kysymään, tietääkö kyseinen ihminen todellisuudesta jotakin sellaista arvokasta, jota me emme tiedä mutta pitäisi tietää. Meemin mukaan toimiminen vakuuttaa, tähän perustuu mm. se, että moni mormonien pääkaupungissa Salt Lake Cityssä vieraileva joutuu toteamaan että mormonit ovat tosissaan.

Alustan ominaisuudet

Ihmisen psykologian kannalta hyvissä asemissa ovat esimerkiksi uskontojen tarjoamat antropomorfit selitykset tai arkiajatteluun sopivat mallit. (Ei siis ole ihme, että tilastollista päätteilyä, kosmologiaa tai teoreettista fysiikkaa täytyy oikein erikseen opiskella.) Dikotomiset erottelet ja niihin perustuvat yksinkertaistavat maailmankuvat ovat niin ikään helposti tarttuvia, koska niukkojen ajallisten resurssien vallitessa nopeaan päätöksentekoon sopivat joko-tai-erottelet ovat olleet optimaalisia. Ihmisen evolutiossa mentaalisten mallien avulla tehtävä päätöksenteko on yhtä aikaa etu ja rasite, ja sen vuoksi dikotomiset mallit ovat houkuttelevia. Taistelemiseen, ravintoon ja lisääntymiseen liittyvät sisällöt ovat niin ikään helposti muistettavia, koska ihmisen evolutiivinen historia on viritänyt meidät niiden arviointiin. Uskonnollisten meemien tarttumisherkkyttä lisää vielä se,

että ylikuonnolliset olennot (esimerkiksi seinien läpi kulkevat haamut) muistetaan paremmin kuin tavanomaiset olennot. Ihmisvihan meemi yksinkertaistaa ihmisten ominaisuuksia niputamalla kaikki muut samanlaisiksi, alemmiksi ja vihattaviksi olennoiksi ilman, että ihmisten erilaisuuksia otetaan huomioon. Ihmisviha implikoi myös sen, että taistelussa resursseista kaikki muut häviävät heikkoutensa vuoksi ja vain yhdellä ihmisellä tai pienellä joukolla on oikeus resursseihin. Ihmisviha on monesti ollut yhteydessä uskonnolliseen taustaoletukseen, esimerkiksi Kansantemppelin, Auringontemppelin tai Daavidin Oksan yhteydessä.

Ympäristö

Erilaiset ympäristöt, niin luonnon- kuin kulttuuriympäristöt, haastavat kulttuurisia malleja, estäen niiden esiintymisen, muuntaen niiden ominaisuuksia, tai tuhoten ne kokonaan. Esimerkiksi vanhoissa suomalaisissa eläinsaduissa eivät seikkaile tukaanit, koska täällä ei koskaan ollut tukaaneja. Perun sademetsäalueen metsänhaltija *yashingo* muuttuu saatanalliseksi demoniksi protestanttien kahtiajakavassa tulkintakehikossa, mutta säilyttää häilyväisen trickster-luonteensa katolisten käyttämässä merkitysympäristössä, johon mahtuvat pyhimykset, Jeesus, Neitsyt Maria ja kaikki muut.

Hyvinvointi, demokratian vahvistuminen, perinteiden laimentuminen ja kaupallistuminen moderneissa länsimaissa on tuonut mukanaan sallivia ympäristöjä, joissa meemien runsastumiselle ei ole juurikaan esteitä.

Tietoverkkojen yhteiskunta, jollaiseksi Suomi on kovalla kiireellä pyrkinyt ja päässyt, tarjoaa runsastumaan pyrkiville kulttuurisille malleilla oivia elatusalustoja. Tietoverkoissa majoilee kovin monenlaisia kulttuurisia resursseja, jotka odottavat pääsevänsä toimintaa ohjaaviksi malleiksi. Osa malleista on harmittomia tai hyödyllisiä, kuten leipäreseptejä koskevat keskustelupalstat, osa malleista on haitallisia, esimerkiksi jyrkän mustavalkoiset maailmankuvat tai faktuaalisesti epätodet maailmankuvat.

Haitallisten mallien tuntomerkkejä on useita (vrt. Balkin 1998). Yleensä ne tarjoavat nopeaa

ratkaisua ongelmiin, joihin talonpoikaisjärjen mukaan on olemassa vain hitaita, ajan kanssa kypsyviä avaimia. Toiseksi, niihin sisältyvät maailmankuvat ovat jyrkän mustavalkoisia. Kolmas ja ehkä tärkein piirre on mallin immuni-teetti julkiselle koettelulle ja perusteiden keho laatu. Ihmisvihan taustalla olevat ihmisiä koskevat yleistyksiset eivät yleensä pidä paikkaansa, eivätkä nämä uskomukset kestä samanlaista koettelua kuin vaikkapa arkiset tai tieteelliset uskomukset. Neljäs tuntomerkki onkin mallin ristiriitaisuus, eli siitä voidaan johtaa ajatuksia, joihin edes mallin kantaja ei sitoudu. Jos joukkomurhaa suunnitteleva ajattelisi tulevan tekonsa ja sen seuraukset perinpohjaisesti läpi, voisi teko jäädä tekemättä, koska seuraukset olisivat teki-jän kannalta ylivoimaisen raskaat kantaa.

Kulttuuristen mallien suodattimet estävät mallien mielivaltaisen leviämisen. Vanhempi ikäpolvi ei jaksa innostua tietoverkkojen tarjonasta ja samalla suojaa itsensä lukuisilta mielen virusten tartunnoilta. Kotien ja koulujen nettikäytön tavat on toinen keskeinen suodatin, joka estää osan tartunnoista. Toki suomalaisen yhteiskunnan eetos, jossa ihannoidaan tietoverkkojen ja kaiken muun teknologian esteetöntä käyttöä, asettaa kotien hillitsemispyrkimykset koetukselle. Kulttuuristen mallien luonteeseen soveltuukin osuvasti ympäristö, jossa pidättäytymistä kavahdetaan ja jossa varovaisuus tuomitaan tietoyhteiskunnasta syrjäytymiseksi.

Pahuus ja inhimillisen toiminnan selittäminen

Pahuuteen projisoituu ominaisuuksia, joita omassa itsessä ei nähdä. Pahuus on yleensä josakin muualla, koska pahuus keskelläämme on vaikea käsitteellistää (Kamppinen 1989). Pahuuden kohtaaminen haastaa ihmis- ja rationaalisuuskäsityksen, jonka avulla yleensä teemme omaamme ja muiden toimintaa ymmärrettäväksi. Pahuus, esimerkiksi ihmisvihaan perustuva halu tuhota toisia, voidaan sijoittaa rationaaliseen toiminnan tulkintaan (Kamppinen 2009). Jos ihmisviha on ajattelun ja toiminnan lähtökohta, joukkosurmaajan toiminta on rationaalisisessa suhteessa tähän lähtökohtaan. Voimme

ymmärtää, miksi joukkosurmaaja jättää itsensä viestejä, valmistautuu opettelemalla aseenkäyttöä ja valitsee kohteekseen paikan, johon on helppo päästä ja jossa on pahaa-aavistamattomia uhreja. Joukkosurmaaja noudattaa mm. seuraavaa praktista syllogismia:

P1 Tavoittelen mahdollisimman suurta kärsimystä ihmisjoukolla X.

P2 Tilanne S tarjoaa hyvän mahdollisuuden tavoitteen toteuttamiselle.

J1 Näin ollen, ryhdyn toimeen tilanteen S luomiseksi.

Ihmisvihan meemipleksiin kuuluva tavoite aiheuttaa kärsimystä ihmisille toimii tässä syllogismissa premissinä, jonka perusteella voi tehdä ennusteen toiminnan suuntaamisesta, tai jälkikäteen rakentaa selityksen sille, miksi joukkosurmaaja toimi tietyllä tavalla.

Praktisen syllogismin taustalla oleva rationaalisuusoletus toimii myös pahuuden motivoiman toiminnan selittämässä. Laskelmoiva murhaaja toimii siinä mielessä rationaalisesti, että hän valitsee optimaaliset välineet omien päämääriensä saavuttamiseen. Rationaalisuuskäsityksemme on kuitenkin ankuroitunut ihmisenä olemisen peruspiirteisiin, ja odotamme että rationaalisella toimijalla on ne uskomukset, halut ja toiminnan mallit, jotka sillä pitäisikin olla, ottaen huomioon toimijan ympäristön.

Rationaalisuuden käyttö selityspäätteena on holistista, se sisältää taustaoletuksena ajatuksen, että ihmisillä on niitä tavoitteita, joita heillä yleensäkin on. Joukkomurha tai muu pahuuden motivoima toiminta ei kuulu tähän tavanomaisen, yleisinhimillisen toiminnan repertuaariin, ja siksi pelkkä praktisen syllogismin tai muun rationaalisuuteen perustuvan selityksen käyttö ei ole riittävää pahuuden yhteydessä.

Filosofi John Kekes (2007) on analysoinut niitä tekijöitä, jotka vaikuttavat pahuuden motivoimaan toimintaan. Kekes erottaa yhtäältä sisäiset ja ulkoiset tekijät, toisaalta aktiiviset ja passiiviset tekijät, joista saadaan neljän erilaista mutta toisiaan tukevaa selityspäustetta pahuudelle:

1) Sisäisiin ja aktiivisiin tekijöihin kuuluu erityisesti toimijan motiivi, halu saada paha

aikaan tai tuottaa asiointila, jota yleensä pidetään pahana.

2) Sisäisiin ja passiivisiin tekijöihin kuuluvat mm. itsehillinnän puute, sairaaloinen narsismi sekä kyvyttömyys nähdä omien tekojen seurauksia.

3) Ulkoiisiin ja aktiivisiin tekijöihin kuuluvat yhteiskunnassa ja kulttuurissa tarjolla olevat pahuuteen johtavien toimintojen mallit, esimerkiksi tietoverkoissa olevat toiminnan mallit, joita kopioimalla esimerkiksi modernit joukkosurmaajat ovat toimineet. Ulkoiisiin ja aktiivisiin tekijöihin kuuluvat myös erilaiset sosiaaliset ryhmät, jotka kannustavat pahuuteen. Kansalissosiaalisissa Saksassa tai kulttuurivallankumouksen ajan Kiinassa oli lukuisia pahuutta edesauttavia sosiaalisen toiminnan muotoja.

4) Ulkoiisiin ja passiivisiin tekijöihin kuuluvat ne toimijan ulkopuolella olevat mahdollisuudet, sosiaalisen kontrollin puute, joka mahdollistaa pahan toiminnan. Tietoverkkojen vaikea hallittavuus luo pahuuden malleille ulkoisen passiivisen ympäristön, jossa äärimmäiset toimintamallit voivat runsastua. Suomen kaltaisessa hyvinvointivaltiossa lainsäädäntö ja sen tuottamat sanktiot aktivoituvat pahuuden tapahduttua, ja tiukempi lainsäädäntö esimerkiksi käsiaseita koskien muuttaa ulkoista passiivista ympäristöä pahuutta ehkäiseväksi, proaktiiviseksi ympäristöksi.

John Kekesin mukaan näiden neljän selittävän tekijän yksilöinti luo hyvän kehikon pahuuden selittämälle, varsinkin kun siihen yhdistetään rationaalisuusperusteiset praktiset syllogismit ja muut inhimillisen toiminnan selittämisen struktuurit.

Kulttuuristen mallien kopioitumista koskeva teoria tuo oman täydentävän lisänsä pahuuden selittämiseen vastaamalla kysymykseen, miten ihmisvihan meemipleksi on infektoinut kyseisen kantajan. Seuraavassa luonnehdin tällaisen selityksen pääpiirteet.

Kun kopioituvat merkitykset ensi kertaa tulivat osaksi elollisten olentojen evoluutiota, tämä oli merkittävä mullistus. Sitä voidaan verrata aitotumallisten eliöiden syntyyn (Kamppinen 1999). Yhtäkkiä eliöissä olikin mukana differen-

tioivaa informaatiota, joka kertoi, miten eliön solujen tulisi erilaistua, etteivät eliöt olisi pelkkää sidekudosta, päätä tai häntää. Kopioituvien kulttuuristen mallien tulo osaksi todellisuuden kalusteluetteloa teki saman tempun. Kulttuuristen mallien sisältämä informaatio differentioi ihmisten uskomuksia, haluja ja toimintaa, jonka seurauksena yksi uskoo joulupukkiin, toinen hyvään, kolmas pahaan.

Kulttuuristen mallien kopioituminen uusiin kantajiin on aina ollut kulttuurin välittymisen edellytys. Ilman sitä meitä ihmisiä ei olisi. Ihminen on ajan kuluessa luonut erilaisia älykkäitä ympäristöjä, jotka pääsääntöisesti ovat tehneet mallien kopioitumisen entistä helpommaksi. Tietoverkkojen yhteiskunnan syntyminen muutama vuosikymmen sitten merkitsi kopioituville kulttuurisille malleille ennen kokemattomia mahdollisuuksia. Yhtäkkiä merkitysten elatusalustoja olikin ihmismielten, kirjastojen ja arkistojen ulkopuolella, välissä – tietoverkoissa (Kamppinen 2001, 2005).

Kopioitumisen näkökulmasta katsottuna hyvät ja pahat mallit ovat samassa asemassa – molemmat pyrkivät sinnikkäästi etsimään uusia elatusalustoja. Itsemurhamallit eivät tietenkään voi runsastua ihmispopulaatiossa loputtomiin, koska ihmiset loppuvat kesken, eikä jää jälkeläisiä kulttuurisia malleja kantamaan. Tietoverkot ovat hankaloittaneet tilannetta, kun mikä tahansa tallennettu malli jää elämään, odottamaan otollista tilannetta uuden kantajan infektoimiseen.

Evoluutioteorian kannalta katsottuna ei olisi mitenkään ihmeellistä, jos ihmiset tekevät elämästään lohdutonta tai jopa tuhoavat itsensä tietoverkkojen avulla, tavalla tai toisella. Itseohjautuva kompleksisuus, joka luonnehtii replikaattoreiden dynamiikkaa, kokeilee ja löytää uusia polkuja (Bloom 1995, 2000).

Kulttuuristen mallien syntyminen, kopioituminen, muuntuminen ja toiminnaksi konkretisoituminen ovat soveltavan, riskianalyyseja

hyödyntävän kulttuurintutkimuksen kohteita. Se antaa työkaluja jäsentää sitä yhä runsastuvien merkitysten ja kulttuuristen mallien maailmaa, jonka olemme itse rakentaneet ja jonka kanssa on vain tultava toimeen. Maailmankuvien ja muiden kulttuuristen mallien luotaamisen pitäisi olla osa kokonaisvaltaista riskianalyyseja ja uhkiin varautumista, koska ihmiset saavat toimintaohjeensa kulttuurin mallikokoelmasta.

Kirjallisuus

- Aunger, Robert (2000). Introduction. Teoksessa Robert Aunger (toim.), *Darwinizing Culture*. Oxford: Oxford University Press, 1–23.
- Aunger, Robert (2002). *The Electric Meme*. New York: Free Press.
- Balkin, J. M. (1998). *Cultural Software*. New Haven: Yale University Press.
- Blackmore, Susan (1999). *The Meme Machine*. Oxford: Oxford University Press.
- Bloom, Howard (1995). *The Lucifer Principle*. New York: Atlantic Monthly Press.
- Bloom, Howard (2000). *Global Brain*. New York: John Wiley & Sons.
- Brodie, Richard (1996). *Virus of the Mind*. Seattle: Integral Press.
- Honko, Lauri (1981). Traditionsekologi – en introduktion. Teoksessa Lauri Honko & Orvar Löfgren (toim.), *Tradition och miljö*. Lund: Liber Läromedel, 9–63.
- Honko, Lauri (1985). Rethinking Tradition Ecology. *Temenos* vol 21, 55–82.
- Kamppinen, Matti (1989). Dialectics of evil – politics and religion in an Amazonian mestizo community. *Dialectical Anthropology* 13, 143–155.
- Kamppinen, Matti (1999). Evolutionary theory and the study of religion: review of D. C. Dennett's Darwin's Dangerous Idea. *Method & Theory in the Study of Religion* 11, 145–149.
- Kamppinen, Matti (2001) *Tulevat ajat ja teknologia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kamppinen, Matti (2005). *Meemejä ja uskonnollisia robotteja*. Helsinki: Yliopistopaino.
- Kamppinen, Matti (2009). *Systeemiajattelu, rationaalisuus ja uskonto*. Turku: Turun yliopisto, uskontotiede.
- Kekeles, John (2007). *The Roots of Evil*. Ithaca: Cornell University Press.
- Lynch, Aaron (1996). *Thought Contagion*. New York: Basic Books.

Kirjoittaja on Turun yliopiston dosentti ja uskontotieteen lehtori.